

საქართველოს სსრ მემწიერებათა აკადემია
პროფ. ნ. შაჩის სახელობის ენის ინსტიტუტი

იბერიულ-კავკასიური
ენათმეცნიერება

I

საქართველოს სსრ მემწიერებათა აკადემიის გამომცემლობა
თბილისი-1946

გიორგი კოზაშვილი

ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართულსა და აღმღმურ ენებში*

ფარინგალურ ხშულთა რიგი, ისე როგორც ფარინგალურ სპირანტთა რიგი, დეფექტურადაა წარმოდგენილი კლასიკურ ენებში.

ქართულს ამ რიგიდან შერჩა მხოლოდ ყ აბრუპტივი. ძველ ქართულსა და თანამედროვე ქართულის მთის კილოებს შემონახული აქვთ ყ აბრუპტივთან ერთად ფშვინვიერი კ. სენურ ენასაც დაუცავს ორივე სახეობა: ყ და კ.

ზანურ კილოებში ფარინგალურ ხშულთა რიგიდან ფშვინვიერი სახეობა კ ყველგან დაკარგული ჩანს. ამავე დროს საერთო ტენდენციაა ამ დიალექტებში ყ აბრუპტივის შეცვლისა ან სავსებით დაკარგვისა.

ყ და კ ფარინგალურ ხშულთა რეფლექსები ქართულსა და ზანურში

კ ფარინგალური ხშული ქართულში, როგორც ცნობილია, ისტორიულ პერიოდში გადავიდა ხ ფშვინვიერ სპირანტში. ძვ. ქარ. ჯარი, ჯელი, ჯმა — ახ. ქართ. ხარი, ხელი, ხმა და სხვა. ასევეა ზანურში: ძვ. ქართ. ჯარი, სენ. ჯან = ზან. ხოჯი 'ხარი', ძვ. ქართ. ჯიდი = ზან. ხინჯი || ხიდე 'ხიდი' და სხვა.

ხ სპირანტის პარალელურად ამავე ფარინგალური ხშულის კ-ს რეფლექსად გვევლინება ფშვინვიერი ხშული ქ. ძვ. ქართ. მცვე = ჯან. ჭე, ძვ. ქართ. კოც- (ალ-კოც-ა) = ზან. ქოს (ქოს-უნს 'ფვის')¹.

* წაკითხულია მოხსენებად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების VI სესიაზე 24 აპრილს 1942 წ.

¹ არნ. ჩიკობავა, ჯანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 235, 240. მეგრულ-ჯანური ფუძე ქოს-უნდა იყოს ქართულიდან შეთვისებული, რამდენადაც მეგრულში გვაქვს ქართული კოც- ფუძის შესატყვისი ხუშ-: ხუშ-უნ-ს 'გვის', აქედან ოხუშალი 'საერთოდ დასაჯველი იარაღი, ცოცხი'. ეს კი თავის მხრივ ამართლებს ვარაუდს, რომ ქართული კოც- ფუძის წინა სახეობა უნდა ყოფილიყო *ქოს (ე. ი. ბოლოკიდური ც-ხ: იქვე, გვ. 340), რადგანაც ქართული ხ სპირანტის კანონზომიერი ეკვივალენტია ზანურში მ: ქოს- = მეგრ. ხუშ- — ჯუშ-.

ამგვარად, ქართულიდან წასესხები კოც- ფუძის ფარინგალურ კ-ს მოუტია ზანურში ქ რეფლექსი, ხოლო საკუთრივ ზანური *კუშ- ფუძის იგივე კ იძლევა ხ რეფლექსს.

1. სიტყვა

ჟ ბგერა შედარებით მტკიცედაა დაცული ქართულსა და სვანურში, მერ-
ყვეთა ზანურ კილოებში. უკანასკნელში ნ. მარის, ი. ყიფშიძისა და არნ.
ჩიქობავას¹ შენიშვნით ჟ აბრუპტივი სხვადასხვა რეფლექსს წარმოგვიდგენს.

ჭანურში „ხმოვნის წინ ან ხმოვანთა შორის ჟ ბგერა უცვლელად ინახება
ხოფურს კილოკავში, ვიწურ-არქაბულსა და ათინურში კი ჟ ბგერის ადგილს
ასეთს კომპლექსებში ც იქერს ანდა ჯ, ზოგჯერ ჟ ურეფლექსოდ ქრება; მეტ-
წილად ც რეფლექსი ვიწურ-არქაბულს ახასიათებს, ა||0 (ნოლი) კი—ათინურსა...
„გ-ს წინ ჟ ვიწურ-არქაბულში (ათინურშიაც) შეიძლება კ-დ იცვალოს“; მაგა-
ლითები: ხოფ. ყვარი, ვიწ.-არქ. და ათინ. კვარი ყვავი, ხოფ. ყვალი,
ვიწ.-არქ. და ათინ. კვალი ყველი და სხვა².

ბჟ, წჟ, ჰჟ კომპლექსები ჭანურ კილოკავებში საერთოდ ვერ ძლებს. ხო-
ფურსა და ვიწ.-არქაბულში ჟ აბრუპტივი კ-თი იცვლება, ხოლო ათინურში ეს
კ-ც იკარგება; მაგალითად, ხოფ. და ვიწ.-არქ. წკარი, ათინ. წარი წყა-
ლი, ხოფ. და ვიწ.-არქ. ტკები, ათინ. ტები ტყავი და სხვ. ორიოდ შემ-
თხვევაში ხოფურ კილოკავს შემოუნახავს ბჟ და ჰჟ კომპლექსი: ტყუბი ტყუ-
პი, ჰყინტი³...

ამგვარად, ჭანურის კილოკავებში ხოფურს ჟ ბგერა ძირითადად შემო-
უნახავს, დაუკარგავს მეტწილად ბჟ, წჟ, ჰჟ კომპლექსებში, ხოლო ვიწურ-არქა-
ბულსა და ათინურს ეს ფონემა საერთოდ დაუკარგავთ. ჟ-ს ამ კილოკავებში
მოუტია კ, ც, ჯ და ნოლი რეფლექსები. ამათში ჟ-ს უშუალო რეფლექსებია კ
და ც. ჩანს, ჭანურის ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ კილოკა-
ვებში ფარინგალურ ხშულთა რიგიდან არც ერთი ბგერა
არ შემონახულა.

ხოფურ კილოკავში ჟ ბგერის შედარებით მტკიცე პოზიცია, როგორც
არნ. ჩიქობავა ვარაუდობს, შედეგი უნდა იყოს ქართული დიალექტების
ძლიერი გავლენისა.

მეგრულის ორსავე კილოკავში (ზუგდიდურ-სამურზაყანულსა და სენაკურ-
ში) ჟ ბგერა უცვლელადაა წარმოდგენილი ბჟ, წჟ, ჰჟ კომპლექსებში; მაგალ-
: წყარი წყალი, ტყა ტყე, ჰყოლოფუა წყალობა და სხვა. მაგრამ
იგივე ჟ აბრუპტივი ხმოვნებისა და ვ თანხმოვნის წინ მეტწილად გადასულა
ც-ში; მაგ.: ქართ. ყდნავს=მეგრ. ყინუნს, ქართ. ყიდვა=მეგრ. ყი-
დირი, ქართ. უყვარს=მეგრ. უყორს და სხვ.

ისეთ ფუძეებში, სადაც ჟ ორჯერაა ნახმარი, ყველგან უცვლელად რჩება;
მაგ.: ყოყორე: ყოყორე კოპეშია (ითქმის რბილ კვანზე), ყაყაბი
ქოში, ყორყელი ყელი და სხვა. ჟ განსაკუთრებით უცვლელი რჩება ქარ-
თულიდან ან ქართულის გზით უცხოურიდან შეთვისებულ სიტყვებში; მაგალ-
: ყავარი || ყამბარი, ყამა, ყარული (ყარაული) და სხვა.

¹ ნ. მარო, Грамматика чанского (лазского) языка, გვ. 1; ი. ყიფშიძე, Грамма-
тика мингрельского (иверского) языка, გვ. 04; არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული
ანალიზი, გვ. 15.

² არნ. ჩიქობავა, Op. cit., 15, 16.

³ არნ. ჩიქობავა, Op. cit., გვ. 17, 18.

არის შემთხვევა მეგრულში ყ ბგერის ურეფლექსოდ დაკარგვისა ხმოვნებს შორის, მაგალითად, ქიანა || ქეანა და ქეყანა ქეყეყანა (ქართულიდან შესული).

მეგრულში ყ ბგერის შემონახვას მიაწერენ ქართულის გავლენას¹. მართლაც, ყ-ს გადასვლის ტენდენცია ც-ში რამდენიმედ შენელებოდა ქართულიდან ისეთი სიტყვების სესხების შედეგად, სადაც ყ ბგერა იხმარება. მაგრამ უცნაური ჩანს შემდეგი გარემოება: ყ-ს გადასვლა ც-ში უფრო ძლიერია მეგრულის იმ კილოკავში, სადაც უფრო მოსალოდნელია ქართული ენის გავლენა; სახელდობრ: ყ-ს უფრო ინარჩუნებს ზუგდიდურ-სამურზაყანული კილოკავი, ვინემ სენაკური, განსაკუთრებით მარტვილურ-ბანძური თქმა; მაგ.: ზუგდ.-სამურზ. ქერწი=სენაკ. ქერწი ყუნწი (ხილისა), ზუგდ.-სამურზ. ყვარილი=სენაკ. ყვარილი ყვერული, ზუგდ.-სამურზ. ყირტუა=სენაკ. ყირტუა ყლაპვა და სხვა.

იჩვენება, რომ ყ ბგერის პოზიციის მიხედვით რამდენიმედ განსხვავდება ზუგდიდურ-სამურზაყანული დიალექტი სენაკურისაგან. პირველში უფრო მყარია ყ, მეორეში (სენაკურში) — უფრო სუსტი. ზუგდ.-სამურზ. ყ ბგერის შედარებით მეტი გამძლეობა შეიძლება მიგვეწერა აფხაზურის გავლენაზე, სადაც ყ ძირითადად ისევე მყარია, როგორც ქართულსა და სვანურში, მაგრამ ასეთ შემთხვევაში აუხსნელი დარჩებოდა ქართულის სუსტი გავლენა სენაკურ კილოკავზე ყ აბრუპტივის მიმართ.

არაა შეუძლებელი, რომ მეგრულის სენაკურ კილოკავში ყ ბგერის დაკარგვის შედარებით ძლგერი ტენდენცია მივაწეროთ ქანურის გავლენას, რამდენადაც, როგორც ზემოთ ითქვა, ქანურის გიწურ-არქაბულსა და ათინურ კილოკავებს ყ ბგერა დაკარგული აქვთ. მაგრამ ასეთ შემთხვევაში უნდა გიგულისხმოთ, რომ პროცესი ყ ბგერის დასუსტებისა ზანურ დიალექტებში უნდა დაწყებულიყო იმ ხანებში, როცა მეგრული და ლაზური ერთმანეთთან უშუალო კონტაქტში იყვნენ. ყოველ შემთხვევაში უდავო ფაქტია: ზანურ დიალექტებს ახასიათებთ საერთოდ ფარინგალურ ხშულთა დაკარგვის შინაგანი ტენდენცია; ეს ტენდენცია ყველა კილოკავში ერთგვარი არ იქნებოდა.

მეგრულში ყ ბგერა, გარდა ყ რეფლექსისა, იძლევა კ რეფლექსსაც, როგორც ეს ქანურშია; მაგალითები:

1. მეგრ. კვარია და ქართ. ყვავი, ჰან. ყვაოჯი || ყვარი

2. მეგრ. ყმბურ სიტყვის ვარიანტია კმბური ყერიო. აქაც კ უნდა იყოს მიღებული ყ-საგან.

3. მეგრ. კულე, გეოგრაფიული სახელწოდება, მიღებულია ყულე-საგან (ზდრ. ყულევი).

4. მეგრ. კუი-წყარი || ყუი-წყარი || ყულ-წყარი — ყულიში წყარი (მდინარეა ზუგდიდის რაიონში) და სხვა.

ამ კომპლექსს ერთ შემთხვევაშიც მოუცია ტკ: ტკუბ-ტკუბურო (ორივე ფეხით ერთად, მიღებულია ტყუბ- ფუძის რედუქციაციით²).

¹ არნ. ჩიქობავა, Op. cit., გვ. 19.

² იბეე, გვ. 20.

ამგვარად, ზანურის დიალექტებში ყ ბგერის რეფლექსებად გვევლინება **ჟ** და **კ** ბგერები: პირველ შემთხვევაში ყ ბგერა დასუსტების შედეგად გადასულა ყ-ში და მოუცია სრულებით ახალი ფონემა, არაძირითადი ფონემა, ხოლო მეორე შემთხვევაში ფარინგალურ ყ-ს შენაცვლება სხვა რიგის უკანანისმიერი ხშული კ, ისეთივე ძირითადი ფონემა, როგორცაა თვითონ ყ აბრუპტივი.

რამდენადაც კ ბგერა უფრო უკანანისმიერი იქნებოდა დიალექტებში, იმდენად მეტი შესაძლებლობა ექნებოდა მას ყ-სთან შენაცვლებისა.

ქართულში ყ აბრუპტივი, როგორც ზემოთ ითქვა, შედარებით მცარიე ჩანს. მისი გადასვლის ტენდენცია ყ-ში არ შეიმჩნევა, ყოველ შემთხვევაში ეს ჯერჯერობით დადასტურებული არ არის, მაგრამ საკმაოდ მრავალი შემთხვევა უნდა გვქონდეს ყ-ს შენაცვლებისა კ ბგერით; მაგალითები:

1. ქართ. კურდღელი მიღებულია ქართ. ყურდგელ-ისაგან. უკანასკნელი უნდა იშლებოდეს ყურ+გრძელ (შდრ. ადიღური თჰაჰკიგმჰგჰა 'ყურდელი', შედგენილობით თჰაჰკიგმ 'ყური' და ჰგჰა 'გრძელი').

2. ქართ. კოდალი მომდინარეობს ყოდალ-ისაგან¹. საბას ლექსიკონშია ყოდალი || კოდალი. ყოდალ- ფუძის ძირად ჩანს ყოღ-, რაც უნდა უკავშირდებოდეს მეგრულ ფუძეს ყოთ—ყოთ- ზმნაში ყოთ-ამ-ა ძროლა (შდრ. ქართული ზმნა ისროლა ნაწარმოებია სახელისაგან „ისარი“).

3. ქართ., მეგრ. კარ-ი, ქან. ნეკრა || ნეკნა სახელების საერთო კარ- ფუძის შედარება სვანურ ფუძესთან ყარ- კარი გვაგვარაუდებინებს, რომ სვანურში უნდა გვქონდეს შემონახული ამ ფუძის ზანური ვარიანტი ყოარ-, ხოლო ზანურ კილოებს კი კარ-ფუძე ქართულიდან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული. ქართ. კარ- ფუძის წინა სახეობა უნდა იყოს *ყარ- (შდრ. *ყარ- და სვან. ყარ-).

4. ქართ. კლავს ზმნის ფუძე კალ- უნდა იყოს მიღებული *ყალ-ისაგან, რაც დატულია მეგრულში წვილ- (-ყვილ-) და ქანურში ყვილ- || წვილ- სახით¹.

5. ქართ. გარეც-ს ზმნა უნდა მომდინარეობდეს *გარეც-ს სახეობისაგან. სვანურში ამავე ზმნის ფუძეში შემონახულია პირველადი ყ: ლჷა-რაყ 'გარეცა' (ლექვა ლჷარაყ, ოჲ, სანჯუხი: სვან. პოეზია, გვ. 64). მეგრულში პირვანდელი ყ, როგორც წესი, გადასულა ყ-ში: გინო-რაყ-უ (-გინო-რაყ-უ) 'გადარეცა'. ჩანს, ამ ზმნის ძირში (*რეყ, *რაყ) პირვანდელ ყ-ს ქართულში მოუცია კ რეფლექსი, ხოლო მეგრულში **ჟ** და სხვა.

დასკვნა. ქართულსა და ზანურ ენებში ფარინგალური ფშვინვიერი **კ** იძლევა **ხ** და **ქ** რეფლექსებს, ხოლო აბრუპტივი **ყ**—**ჟ** და **კ** რეფლექსებს.

გ. ახვლედიანი გამოდის ქართველური ენების ხშულთა ბუნებიდან და ყ—კ ფარინგალური ხშულებისთვისაც ვარაუდობს სამეულგბრივ სისტემას, ე. ი. ფშვინვიერ და აბრუპტივ (კ და ყ) სახეობასთან ერთად—მჟღერ სახეობასაც. იგი წერს: „ამ ბგერის ისტორიულად არსებობას მოითხოვს ქართ. ხშულთა სამეულგბრივი სისტემა: მეექვსე სამეულში მისი ჩასმა მისცემს სამეულს სისრულე“.

¹ არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 353.

ლის სახეს¹. აკუსტიკური შთაბეჭდილება ასეთი ბგერისა მან მიიღო დეფექტური ბავშვის მეტყველებიდან². ამ ფარინგალური მჟღერი სახეობის (ფ-ს) დაკარგვის შესახებ იგივე ავტორი გვაუწყებს: „ისტორიულ ხანაში ეს ფ (ლაპარაკია ფარინგალურ მჟღერზე), როგორც ჩანს, დიკარგა ქართულ resp. ქართველურ ენებში უკვალად; შესაძლოა, რომ იგი შესცვალა ღ-მ ისე, როგორც ახალსალიტერატურო ქართულში კ შესცვალა ხ-მ, გინაიდან ფ : ღ = კ : ხ. საფიქრებელია, სხვათა შორის, რომ იმ ფ-ს ქართველურ ენებში ჰქონდა რაიმე მორფოლოგიური ფუნქცია, რაც მით უფრო საფიქრებელია, რომ მორფოლოგიურ-ფუნქციანი თანხმონები უმეტესად პირველი (მჟღერი) წყებისანი არიან (ბ დ გ)“³.

მართლაცდა, თუ ფშვინვიერი ფარინგალური ხშული კ შესცვალა ფშვინვიერმა სპირანტმა ხ-მ, ბუნებრივია, რომ მჟღერი ფარინგალური ხშული ფ გადასულიყო მჟღერ სპირანტ ღ-ში, ოღონდ იმ ფ ბგერის დაკარგვის მიზეზი ისევე აუხსნელი რჩება, როგორც აუხსნელია ძველი ქართულის ფშვინვიერი კ-ს დაკარგვა, ანდა ზანურ დიალექტებში ამავე რიგის ყ აბრუპტივის დაკარგვის ძლიერი ტენდენცია. საგულისხმო ფაქტია, რომ ქართველურსა და მთის კავკასიის ენებში იმ რიგის ხშულებიც, როგორც ფარინგალური სპირანტები, საერთოდ განიცდიან დაკარგვას, უმეტეს შემთხვევაში კი სხვა მიახლოებული ბგერით შენაცვლებას; ამის უდავო ფაქტები მრავალია როგორც აფხაზურ-ადიღურ ენებში, ისე დაღისტნის ენებშიც.

გ. ახვლედიანის ზემოაღნიშნულ ვარაუდს ჩვენ დავუმატებთ შემდეგს: ამავე მჟღერ ფარინგალურ ხშულს (ფ-ს) შეიძლება შენაცვლებოდა, ღ მჟღერი სპირანტის პარალელურად, მჟღერი ხშული გ, რამდენადაც ამავე ფ ფარინგალურის რიგის აბრუპტივ ყ-ს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, შენაცვლებია, ც-ს პარალელურად, აბრუპტივი კ (გ-ს რიგისა), ანდა ფშვინვიერ ფარინგალურ კ-ს, ხ-ს პარალელურად, შენაცვლებია ქ (იმავე გ-ს რიგისა): ფ : გ = ყ : კ ან კ : ქ.

საბოლოოდ, ფარინგალურ ხშულთა სამეულის რეფლექსებად ქართველურ ენებში უნდა მივიჩნიოთ:

ყ-ც || კ
კ-ხ || ქ
ფ-ღ || გ

ჩვენ გვქონდა შემთხვევა სათანადო მასალებზე დაყრდნობით გამოგვეთქვა მოსაზრება, რომ ქართველურ ენებს, განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე, მსგავსად ადიღური ენებისა, უნდა ჰქონოდა არა სამეულური ივი სისტემის ხშულები, არამედ ოთხეულური ივი სისტემისა; სახელდობრ, სავარაუდებელია ქართველურ ენათა ხშულებს ჰქონოდათ მჟღერის, ფშვინვიერისა და აბრუპტივის გვერდით ამავე რიგის მეოთხე ბგერა „პრე-რუპტივი“ (გ. ახვლედიანის მიერ დადგენილი ტერმინი), რომლისთვისაც დამახასიათებელია მინიმალური ფშვინვიერობა.

¹ ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები, გვ. 133.

² Ibid., გვ. 133.

³ Ibid., გვ. 133-134.

პრერუპტივის ტიპის ხშულები დადასტურებულია ქვემოადილეურის ენის შაფსულურსა და ბჟედულურ დიალექტებში¹. ქვემოადილეურის სხვა დიალექტებსა და ყაბარდოულის კილოებშიც ხშულთა ეს ტიპი დაკარგული ჩანს. მათ შენაცვლებია იმავე რიგის სხვა ხშულები; სახელდობრ: ყაბარდოულის დიალექტებში პრერუპტივებს შენაცვლებია ყველგან მჟღერები, ხოლო ქვემოადილეურის დიალექტებში—ფშვინვიერები (ყაბარდ. დწ, ქვ.-ადილ. თწ ჩვენ—აწ). ამჟამად ქვემოადილეურის ფშვინვიერ ხშულთა შესატყვისობა ყაბარდოულის ამავე რიგის მჟღერებთან აიხსნება სწორედ ამ პრერუპტივის რეფლექსებით².

ასეთივე მეოთხე ტიპის ხშული—პრერუპტივი უნდა ჰქონოდა სხვა კავკასიურ ენებსაც. მთის კავკასიის ზოგ ენაში ზოგჯერ გემინატოდ გაგებული ხშულები შეიძლება ეგვევ, პრერუპტივები აღმოჩნდნენ. საერთოდ კავკასიურ ენებში პრერუპტივის ტიპის ხშულთა ოდესღაც არსებობის ერთ-ერთ მაჩვენებლად ჩვენ მიგვაჩნია მონათესავე ერთეულებში, როგორც სისტემა, ერთი და იმავე რიგის ხშულთა შესატყვისობა: მჟღერისა—ფშვინვიერთან თუ აბრუპტივთან, ან ფშვინვიერისა—მჟღერთან თუ აბრუპტივთან, ანდა აბრუპტივისა—მჟღერთან თუ ფშვინვიერთან. ასეთი შესატყვისობა უნდა იყოს შედეგი პრერუპტივის ტიპის ხშულის განსხვავებული რეფლექსებისა დიალექტების მიხედვით³.

ქართველურ ენებში ფარინგალური ხშულებიც, როგორც საერთოდ ხშულები, უნდა ყოფილიყო ოთხეულგბრივი სისტემისა. ამდენად, სავარაუდებელია მეოთხე ტიპის ხშულის—ფარინგალური პრერუპტივის ოდესღაც არსებობა. ეს ოთხეული იქნებოდა შემდეგი შედგენილობისა: აბრუპტივი ა, ფშვინვიერი ვ, მჟღერი ზ და პრერუპტივი მ.

ამით უნდა აიხსნებოდეს ქვემოთ განხილულ მასალებში არსებული შესატყვისობანი.

ამ ოთხეულის რიგიდან ყველა ქართველურ ენაში დაკარგული ჩანს მჟღერი და პრერუპტივი ტიპები (ზ და მ), ზოგ ქართველურ ენას ამათთან ერთად დაუკარგავს ფშვინვიერი ტიპიც კი, ზოგს კიდევ, მაგალითად, ქანურის ვიწურ-არქაზულსა და ათინურ კილოკაეებს, ოთხივე ტიპი აქვს დაკარგული.

ფარინგალური პრერუპტივის რეფლექსები

ფარინგალურ ხშულთა ოთხეულიდან ქართველურ ენებს პირველად უნდა დაჰკარგოდათ პრერუპტივი მ, ისიც შორეულ წარსულში. არაა შეუძლებელი

¹ N. Jakovlev, Kurze Übersicht über die tscherkessischen (adyghaischen) Dialekte und Sprachen: Caucasica, 6, 1930.

² ჩვენი ნაშრომი: ხშულთა ოთხეულგბრივი სისტემა ადილეურს ენებში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IV, № 3.

³ ჩვენი ნაშრომი: ხშულთა ოთხეულგბრივი სისტემისათვის კავკასიურ ენებში: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IV, № 8.

ამ ბგერის უკვალოდ გაქრობა ზოგ შემთხვევაში, მაგრამ ძირითადად მოსალოდნელია მას შენაცვლებოდა იმავე რიგის სხვა ტიპი: ან მჟღერი ან ფშვინ-ვიერი ანდა აბრუპტივი. უკანასკნელებმა კი შემდეგში მოგვცეს თავიანთი რეფლექსები. ვფიქრობთ, რომ ამ რეფლექსების გათვალისწინებით შესაძლებელი ხდება ფუძეებში აღვადგინოთ როგორც მჟღერი ფარინგალური ხშული ზ, ისე პრერუპტივი ჩ; სახელდობრ:

ა) თუ ქართველურ ენებსა და მათ დიალექტებში გვექნება სიტყვათა ფუძეებში მხოლოდ მჟღერ სახეობათა შესატყვისობა, ე. ი. მჟღერი სპირანტისა გ მჟერ ხშულთან, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ასეთ ფუძეში უნდა ყოფილიყო პირველადი მჟღერი ფარინგალური ხშული ზ.

ბ) თუ კი ერთსა და იმავე ფუძეში გვექნება ჟ, ვ, ზ ფარინგალურ ხშულთა რეფლექსების შესატყვისობა, ასეთ შემთხვევაში უნდა ვივარაუდოთ, რომ ფუძეში უნდა ყოფილიყო თავიდანვე პრერუპტივი სახეობა ჩ.

ამ ხერხით, მაშასადამე, ჩვენ შესაძლებლობა გვექნება მივაგნოთ ზოგიერთ ფუძეს, სადაც იხმარებოდა ფარინგალურ ხშულთა რიგის ამჟამად უკვე დაკარგული ორი ტიპი: მჟღერი და პრერუპტივი.

მჟღერი ფარინგალური ხშული ზ ფუძეებში:

1. მეგრ. გენი || გინი, ქან. გენი || ჯენი აბო სიტყვის ფუძე გენ || გინ არნ. ჩიქობავას დაკავშირებული აქვს სვანურ ფუძესთან ღუნ აბო¹. ზანურ მეღერ ხშულ გ-ს აქ შესატყვისება მჟღერი სპირანტი ღ. ორივე უნდა იყოს ფარინგალური მჟღერი ზ-ს რეფლექსი. მაშასადამე, გინ- || ღუნ- ფუძის წინა სახეობა უნდა ყოფილიყო ზუნ-.

2. სვან. გარგლა ლაპარაკი ფუძის შესატყვისია ქანური ღარღალი². ამ შესატყვისობაშიც უნდა გვექნოდეს ფარინგალური მჟღერი ზ-ს რეფლექსები: სვანურში—გ, ზანურში—ღ.

3. ქართ. გობი³ სვან. ღობ || ღტებ სკა, როფე. ამ ფუძეთა თავკიდური ბგერები გ და ღ აგრეთვე უნდა მომდინარეობდეს ზ ფარინგალური მჟღერისაგან.

ფარინგალური პრერუპტივი ჩ ფუძეებში:

1. მეგრ. გორდი ბაყაყი ი. ყიფშიძეს დაკავშირებული აქვს ქართულ დიალექტებში შემონახულ სიტყვასთან ყვარტი ბაყაყი, ორივე სიტყვის ფუძე კი—ძველი ქართულის მყუ არ-თან⁴.

¹ ქან.-მეგრ.-ქართ. შედარ. ლექსიკონი, გვ. 84.

² იქვე, გვ. 346.

³ Грамматика мингрельского (иверского) языка, გვ. XX.

მეგრ. გორდ- და ქართ. ყვარტ- ფუძეები შედგენილი უნდა იყოს: გორ+დ(ი), ყვარ+ტ(ი). გორ- და ყვარ- ერთი და იმავე ფუძის ვარიანტი უნდა იყოს, -დ(ი)||-ტ(ი) კი ელემენტი სიტყვისა „დიდი“. თვითონ დიდი რედუპლიცირებული ფორმაა, რამდენადაც ზედსართავი სახელებისთვისაა დამახასიათებელი ასეთი წარმოება (შდრ. დიდ-დიდ-ი, პატარ-პატარა, მაღალ-მაღალ-ი და სხვა). ამგვარად გორ-დ-ი||ყვარ-ტ-ი სიტყვასიტყვით არის ბაყაყი დიდი. გურულ კილოში შემონახული ზანური სიტყვა ყვა-ჭიჭა ბაყაყი უნდა იყოს არა ყვა+ჭიჭე „შუბლ+პატარა“, არამედ ყვარ+ჭიჭე „ბაყაყი პატარა“¹.

ყვარ- და გორ- ფუძეებში თავიკიდური ბგერები ყ და გ უნდა ვივარაუდოთ მ პრერუპტივის რეფლექსებად. პრერუპტივის უშუალო რეფლექსიაა ყ, ხოლო გ —პრერუპტივის შემცვლელი ზ-ს რეფლექსია, ჩანს, ყ ამ ფუძეში მეორეულია, ხოლო გ —მესამეული.

2. ქართ. კვერცხ- ფუძე არნ. ჩიქობავას დამოილი აქვს კვერ+ცხ-, სადაც ხ ფონეტიკურ დანართად მიიჩნევა². კვერ- ფუძეში კ ფარინგალური ყ-ს უშუალო რეფლექსი უნდა იყოს. ქართული კვერ- ფუძის შესატყვისია მეგრულში ფუძე *გვაჯ სიტყვაში ო-გვაჯ-ე ბუდო, სიტყვასიტყვით ო-კვერცხ-ე საკვერცხე, კვერცხის დასადებო (შდრ. მეგრ. ო-ქოთომ-ე საქათმო, ო-ცხენ-ე საცხენო და სხვა). *გვაჯ- და კვერ- ფუძეებში ძირია გვ- და კვ- (მეღერი და აბრუპტივი ვარიანტები), მეგრ. -აჯ- და ქართ. -ერ- შესატყვისი დეტერმინანტებია³.

მეგრ. გვაჯ- ფუძისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები მამაკაცის სახელი გვაჯა || გვაჯა და გვანჯი და გვარებიც გვაჯა-ია, გვაჯა-ვა. -აჯ- სუფიქსი კი ითვლება -ად-ისაგან მიღებულად: გვაჯ-გვად-, უკანასკნელი დაცულია სა-მეგრელოში გავრცელებულ მამაკაცის სახელში გვადი, გვადა.

ქართ. კვერ- ფუძის წინა სახეობა უნდა იყოს ყვერ- (კ-ყ). მართლაც, საბას ლექსიკონში ჩანამატი: „კვერცხი აგრეთვე კაცის კაკალს ეწოდება“.

კვერცხ- ფუძის -ც- ელემენტი შეიძლება ცალ- ფუძესთან იყოს დაკავშირებული, ე. ი. კვერ-ც(ხ)-ი იყოს სიტყვასიტყვით ყვერ-ც(ალ)-ი.

ქართ. კვერ-, ყვერ- ვარიანტების პარალელურად გვაქვს მეგრ. ფუძე გვაჯ-ყვაჯ-. უკანასკნელი დეტერმინანტიითურთ (-აჯ-) ემთხვევა მეგრ. გვაჯ-ფუძეს.

ქართ. კვერ-, ყვერ-, მეგრ. გვაჯ-ყვაჯ-, გვაჯ- ფუძეთა თავიკიდური თანხმოვანი კ, ყ, გ უნდა წარმოადგენდეს მ ფარინგალური ხშულის რეფლექ-

¹ -დ-ი ფუძე („დიდის“ მნიშვნელობით) უნდა გვქონდეს სხვა ფუძეებშიც: ქართ. ცულ-დ-ი (-ცულ+დიდი), წალ-დ-ი (-წალ+დიდი). ქართ. წალ-ის შესატყვისია მეგრულში ჭულ- ფუძე სიტყვაში ბურ-ჭულ-ი 'წალდი' (არნ. ჩიქობავა, შედ. ლექსიკონი, გვ. 162); მეგრ. ნოსად-ი 'ბიცოლა' — ნოსა+დიდი 'რძალი დიდი', მეგრ. ჯიმადი 'ბიძა' — ჯიმა+დიდი 'შმა დიდი' (არნ. ჩიქობავა, შედარ. ლექსიკონი, გვ. 28).

² ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარ. ლექსიკონი, გვ. 109.

³ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 101

სებს: გ მტლერი—ფარინგალური გ-ს შუალობით, ხოლო ჟ და კ—ფარინგალური ჟ-ს შუალობით. მაშასადამე, ზ, კ, ჟ ამ შემთხვევაში მესამეულად უნდა გვევლინებოდეს.

ბრ. ჩიქობავა სვამს კითხვას კვერცხ-ის კვერ- და ზან. მა-რ-ქვალ-ის ქვალ- ფუძეთა საერთო ძირის ქვ- და კვ-ს შესახებ¹. თუ მართლაც ქვ-ალ- და კვ-ერ- ფუძეებში საერთო ძირთან გვაქვს საქმე, მაშინ ჩვენ ერთსა და იმავე ძირში მტლერ და აბრუპტივ სახეობათა გვერდით გვექნება ფშეინვი-ერი სახეობაც ქ-კ.

ზემოდასახელებულ ავტორს სვანურ ლგ-გრ-ე 'კვერცხი' სიტყვის ფუძე -გრ- თითქმის მიაჩნია იმავე კვ-ერ- ფუძის შესატყვისად². ასეთ შემთხვევაში ძირისეული თანხმოვანი გ- მტლერი ვარიანტისაა.

გვ, კვ ძირის (მნიშვნელობით „კვერცხი“) ვარიანტები უნდა გვექონდეს შემდეგს მაგალითებში:

ა) ქართ. კვერ-ი=მეგრ. კვარ-ი 'კვერი'

ბ) ქართ. კოდ- ზმნაში კოდ-ავ-ს უნდა იყოს მიღებული *ჟოდ- სახეობისაგან, უკანასკნელი კი *ჟვად-ისაგან, რაც უნდა წარმოადგენდეს მეგრ. გვად- ფუძის აბრუპტივ თავკიდურიან ვარიანტს: კოდ-ავ-ს+*ჟვად-ავ-ს, შდრ. ქართ. ყვერ-ავ-ს ზმნას.

გ) მეგრ. -კალ- ფუძე 'ცალი, ერთი' დაცულია სიტყვაში ეირ-კალ-ი 'ორი ცალი, ორიოდ'; -კალ- ფუძის რედუბლიკაციითაა ნაწარმოები კაკალ-ი (+კალ-კალ-), გავრცელებული ქართულსა და მეგრულში; ამავე კალ- ფუძისავე რედუბლიკაციით უნდა იყოს მეგრული ნაცვალსახელი კან-კალ-ე || კარ-კალ-ე 'ზოგიერთი' (შდრ. ქართ. ზოგიერთ ფუძის შედგენილობა: ზოგი+ერთ-ი).

გვევე კალ- ფუძე ქართულში გვხვდება ნაწილაკის სახით ორ შემთხვევაში: ერთია მართო-კა „მართო ცალი“, „მართო ერთი“ და მეორეა საშ. ქართ. ყველა-კა („ბრძანა, წადით ყველაკაი, აქა მომხრედ არვინ მინა“: ვეფხისტყაოსანი, ტ. 171), სიტყვასიტყვით: „ყველა ცალი“, „ყველა ერთი“.

კალ- ფუძის ვარიანტი უნდა იყოს სვან. ნაწილაკი გარ 'მხოლოდ, მართო' და ქართული -ლა ნაწილაკი, პირვანდელი მნიშვნელობით „ცალი“, „ერთი“.

ქართ. -ლა ნაწილაკის შესატყვისად თვლის ი. ყიფშიძე მეგრ. -გა ნაწილაკს ნაცვალსახელებში მი-დ-გა || მი-გი-და 'ვი-ლა-ცა' და სხვაში³.

მეგრ. კალ-, -გა, სვან. გარ, ქართ. -კა, -ლა ნაწილაკები უნდა იყვნენ წარმომდგარი გვ, კვ ძირისაგან დელაბიალიზაციის გზით.

ამგვარად, კვერცხ-ი სიტყვის კვერ- (+ყვერ-) ფუძის ფონეტიკურ-სემანტიკურ ვარიანტებად შეიძლება მივიჩნიოთ მეგრ. გვაჯ- გვად-, ქართ. კვერ-, მეგრ. კვარ-, ქართ. კოდ-+*ჟვად- (=კოდ-ავ-ს), მეგრ. -კალ- (ეირ-კალ-ი 'ორი ცალი'), -გა (მი-დი/გ-გა 'ვინ-ცა-ლა'), სვან. გარ (მოკრი გარ 'ორი-ლა'), ქართ. -ლა (ორი-ლა). ძირისეული თანხმოვნის ამოსავლად უნდა მივიღოთ ფარინგალური პრერუპტივი ʁ.

¹ ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 109—110.

² ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 109.

³ Грамматика мингрельского (иверского) языка, გვ. 649.

3. მეგრ. ბირგულ, ქან. ბურგულ¹ ის 'მუხლი' ფუძედ არნ. ჩიქო-ბავას გამოყოფილი აქვს -გულ-, რაც სვან. ღულ- ფუძის (ღულჰ 'მუხლი') შესატყვისად აქვს მიჩნეული და უკავშირებს ინდოევროპულ გულა || კულა ფუძეს².

ზან. ბურ-გულ-ის შესატყვისია ქართ. ბარკალ-ი. ბარკალ-ის მეგრ.-ქან. ეკვივალენტად ნ. მარს დასახელებული აქვს ბორკ-ი 'ფეხი'; უკანასკნელი ფუძე კი მისი აზრით უკავშირდება ფერკ- ფუძეს³.

ამავე ფუძეების ვარიანტები უნდა იყოს:

ა) ქართ. ბაყვ- („ბაყვი მუგლს ზეითი“: საბა). ბა- გამოყოფა აფიქსად, ძირისეული თანხმოვანი აქ აბრუპტივი ვარიანტითაა (ყ) წარმოდგენილი, რაც ბა-რ-კ-ალ-, ბო-რ-კ- ფუძეების კ ძირის წინა სახეობას წარმოადგენს.

ბ) სვან. მარკალ 'ფეხი' („დიპრს ისგვე მარკალჰ ხეიდა“: სვან. პოეზია, გვ. 158) უნდა მომდინარეობდეს *მარკალ- სახეობისაგან (შდრ. ბჟჱ 'ნაბიჯი'). ეგვე ფუძე უნდა იყოს ქართ. მარხილ — მარკილ- ფუძის ვარიანტი.

გ) არაა შეუძლებელი მუკლ- სახელში მუ- გამოყოფით პრეფიქსად (ბუ-ს ვარიანტად) და ფუძედ მივიჩნიოთ -კლ- (+ ჯალ). ძირად რჩება კ.

მომსადამე, მუხლის, ფეხის გამომხატველ ფუძეთა ძირისეული მეღერო, ფშვინვიერი და აბრუპტივი ვარიანტები: ქან. ბუ-რ-გ-ულ-, მეგრ. ბი-რ-გ-ულ-, სვან. ღ-ულ-ჰ, ძვ. ქართ. ფე-რ-კ-, ძვ. ქართ. მუ-კ-ლ-, სვან. ბჱ-კ-, მა-რ-კ-ალ-, ქართ. ბა-ყ-ვ-, მეგრ. ბო-რ-კ- უნდა მივიჩნიოთ იმავე ფარინგალური პრერუპტივის (ჩ) რეფლექსებად.

4. სვან. ღა-გრ-ა 'სიკვდილი' ზმნის ფუძე -გარ- უკავშირდება ზანურ ფუძეს ღურ- (ღურ-ა 'სიკვდილი')⁴. გარ-, ღურ- ფუძეთა თავკიდური ბგერების (გ, ღ) ამოსავლად მივიჩნევდით მეღერ სახეობას მ-ს, მაგრამ ამავე ფუძეთა ძირისეული აბრუპტივი ვარიანტი უნდა გვქონდეს ქართ. ფუძეში კალ- (მო-კალ ზმნა), მიღებული *ჟალ-ისაგან (შდრ. ზან. ყვილ- || ყვილ- — ყვილ-). წარმოდგენილი ფუძე კალ- არნ. ჩიქობავას ქართ. კუ-ელ-ფუძესთან ერთად (მო-კუელ ზმნა) საერთო ძირის მქონედ აქვს მიჩნეული⁵. ამდენადვე, აქაც ძირისეული თანხმოვნის ამოსავლად უნდა მივიჩნიოთ ფარინგალური პრერუპტივი.

5. მეგრ. ჟა- 'შტო, ტოტი' მიღებული ჩანს ჟალ-ისაგან. ქანურის ხოფურ დიალექტში შემონახულია ჟალ- ფუძე. პირვანდელი მნიშვნელობა ამ ფუძისა უნდა ყოფილიყო „ხელი“ (შდრ. სიტყვა ტოტი: აღამიანის ტოტი და ხის ტოტი). ზანური ჟალ- ფუძის შესატყვისია ქართ. კელ- ფუძე (ძვ. ქართ. კელი). ეს შესატყვისობაც უნდა იყოს გამოწვეული ფარინგალური პრერუპტივის რეფლექსებით. ასე რომ, კელ- და ჟალ- ფუძეთა პირვანდელი სახეობა იქნებოდა მელ- || მალ-.

¹ ქან.-მეგრ.-ქართ. შედარ. ლექსიკონი, გვ. 64.

² Из поевдок в Сванию, გვ. 27.

³ არნ. ჩიქობავა, ქან.-მეგრ.-ქართ. შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 350.

⁴ სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართვ. ვნებში, გვ. 122.

მეგრ. ფუძე **წალ-** (+**ყალ**) იხმარება აგრეთვე სხვა მნიშვნელობითაც: „ყელი“. მეგრ. **წალ** და ქართ. **ყელ-**ში¹ ძირისეული **ყ-** ბგერა პირველადია.

ზან. **ყალ-** ფუძეში კი, „ხელის“ მნიშვნელობით, **ყ** მეორეულია. ფარინგალური პრერუპტივის დაკარგვის შედეგად მივიღეთ ომონიმები: **ყალ-** ი „ხელი“, „ტოტი“—**ყალ-** ი „ყელი“.

6. სვან. **ყალ-** ფუძის (მა-**ყალ** „შიში“) შესატყვისი უნდა იყოს მეგრ. **ლალ-** ფუძე (დი-ი-**ლალ-** უ „დაშინდა“; იტყვიან დაშინებულ ჩვილ ბავშვზე: ბალანაქ დიი-ლალ-უ „ბავშვი ძლიერ დაშინდა“). შეიძლება ამავე ფუძესთან დაგვეკავშირებინა ქართ. **ლალ-** ფუძე (და-ი-**ლალ-** ა), მაგრამ სემანტიკური სხვაობა ამას მეტად საეჭვოდ ხდის. **ლალ-** და **ყალ-** ვარიანტები უნდა მომდინარეობდეს **მალ-** სახეობისაგან.

7. ქართ. ღვიძლ- ფუძის ღვიძ- ძირის სვანურ შესატყვისად ჩანს ყვიჟ-ე „ღვიძლი“. აქაც თავიდან თანხმოვანთა ამოსავალი ჩანს პრერუპტივი **მ**.

სხვა მასალების მოტანაც შეიძლება, მაგრამ წამოყენებული დებულების შესამოწმებლად ესეც საკმარისია.

ამის შემდეგ საინტერესო იქნება განვიხილოთ თითო-ორი ისეთი შემთხვევა, სადაც ფუძე თითქოს საერთო კავკასიური ჩანს, ასეთ მასალებზე მსჯელობა მეტად ძნელია, რამდენადაც კავკასიური ენათმეცნიერების განვითარების თანამედროვე დონე არ იძლევა საშუალებას გავერკვეთ იმაში, საერთო წარმოშობისაა ესა თუ ის ფუძე, თუ სესხების გზით მიღებული ერთი ენიდან მეორეში.

ამისდა მიუხედავად, მაინც წარმოვადგენთ ორიოდ მაგალითს:

1. ქართ. ბელ-ელ- და მეგრ. ბალ-უ „ბელელი“ სიტყვების ფუძე **ბელ-**, **ბალ-** უკავშირდება ყაბარდოულ ბაკ- ფუძეს (აღნიშნავს „ფარდულს“ „са-раи“). ეს სიტყვა თითქოს ქართველური წარმოშობისა ჩანს, რამდენადაც ქართულსა და მეგრულში გვაქვს კანონზომიერი შესატყვისობა ხმოვნებისა: ქართ. **ბელ-**; მეგრ. **ბალ-**. ამიტომ შეიძლება ყაბარდოულში ყოფილიყო შეთვისებული ქართველური ენებიდან, მაგრამ შეიძლება პირიქითაც, ქართველურ ენებს ადიღურიდან ჰქონდეს შეთვისებული: ყაბარდოულის მოკლე **ა** მეგრულს **ა**-თი გადმოცდოს, ხოლო ქართულს—**ე**-თი. შესაძლებელია აგრეთვე მესამე შემთხვევა: ეს ფუძე იყოს საერთო კავკასიური კუთვნილება. სამივე ვარაუდისათვის ასახსნელია ქართველურ ენათა **ბელ-** || **ბალ-** ფუძეთა **ლ-**სა და ყაბარდოული **ბაკ-** ფუძის **კ-**ს შესატყვისობა. თუ აქ საერთო წარმოშობის ფუძეა, ხომ არ არის ღ და კ ბგერები საერთო კუთვნილების ფარინგალური პრერუპტივის რეფლექსები?

2. აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში გვაქვს სიტყვა ყაფშ „წითელი“. ფუძეა **ყაფ-** -შ გარკვეული აფიქსია, შესატყვისი ადიღური ენების -უ აფიქსისა, რომელიც ფერების აღმნიშვნელ სახელებს ერთვის, მაგალითად, ადიღ. ფლ-ზ-შ „წითელი“, ხიჟ-ე „თეთრი“ და სხვა.

აფხაზურ-აბაზურ **ყაფ-** ფუძეს საერთო უნდა ჰქონდეს მეგრულ ფუძესთან.

¹ Грамматика мингрельского (ивер.) языка (დექსიკონი).

ლ-ფ (ლ-ფ-უა 'ლუზა') და ქართ. ღებ- ფუძესთან (ღებ-ვა) [ზღრ. ზუ- სული ზედსართავი სახელი крас-ный და ზმნა он крас-ит]. ყაფ- ფუძე აფხაზურ-აბაზურს ზანურიდან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული, რამდენადაც ქართველურ ენებში ამ ფუძეს მოეპოვება ფონეტიკური შესატყვისობა ღაფ-: ღებ-; შესაძლებელია აქ მორფოლოგიურ შესატყვისობასთანაც გვექონდეს საქმე: ღაფ- და ღებ- ფუძეებში ზანურის -აფ- შესატყვისია ქართულის -ებ- სუფიქსისა (ზღრ. მეგრ. ჩხონ-აფ-ა და ქართ. ცხონ-ებ-ა).

ქართველური ენებიდან ღ ბგერის აფხაზურ-აბაზურში ყ-ს სახით გადასვლა სვამს კითხვას: ხომ არ ჰქონდა ზანურსაც ღაფ- ფუძის ვარიანტად ყაფ? ასეთ შემთხვევაში ღ და ყ შეიძლება ფარინგალური პრერუპტივის რეფლექსებად მიგვეჩნია.

თუ აღმოჩნდება ქართველური ფუძე ღაფ-|| ღებ- და აფხაზურ-აბაზური ყაფ- საერთო წარმოშობისა, ასეთ ვითარებაში ძირისეული თავკიდური თანხმონის ამოსაგლად უნდა ვიგულისხმოთ საერთო კუთვნილების ფარინგალური პრერუპტივი.

ფარინგალური ხშულები ადილეურ ენებში

ადილეურ ენებშიც ისე, როგორც ქართველურ ენებში, ფარინგალურ ხშულებს დიდი ცვლილება განუცდიათ. ადილეური ენები განსაკუთრებით საინტერესოა იმით, რომ, როგორც ზემოთ ითქვა, აქ ზოგს დიალექტში დღემდისაც დაცულია ხშულთა ოთხეული. ამიტომ, ცხადია, ამ ენებში ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ტიპის—ყ კ ზ მ ბგერების ოდესღაც ერთად არსებობის ვარაუდს უფრო მეტი საფუძველი აქვს, ვიდრე რომელსამე სხვა კავკასიურ ენაში. ამ რიგის ხშულებიდან თითო-ოროლა ტიპია გადარჩენილი ადილეურ დიალექტებში, დანარჩენის მხოლოდ რეფლექსებია წარმოდგენილი.

1. ფარინგალური აბრუპტივი ყ, როგორც ლაბიალიზებული, ისე არალაბიალიზებული სახისა, ორსავე ენაში დაკარგული ჩანს: იგი გადასულა წ ბგერაში, როგორც ეს გვაქვს ზანურ დიალექტებში. ადილ. წა 'ხელი' სიტყვის წინა სახეობა უნდა ყოფილიყო ყა (ზღრ. უბიხური ყაპა 'ხელი').

შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ შაფსულთა მეტყველებაში თითო-ოროლა შემთხვევაში მოგვეპოვება ყ ბგერა, მაგალითად, ტყუჟ 'ორი', ღყუჟალ 'თქვა', ჰაჟუჩელთა მეტყველებაში კი უფრო მეტადაა შემონახული ყ აბრუპტივი.

ადილეურის მოძმე ენებიდან აფხაზურსა და უბიხურში ყ ბგერა დაცული ჩანს, მაგრამ გადამა აფხაზურში, აბაზურში, მრავალ შემთხვევაში გადასულა იმავე წ ბგერაში. ეგების ეს მიეწეროს ადილეური დიალექტების გავლენას.

ყ-ს კ-თი შენაცვლების შემთხვევები, როგორც ეს ქართველურ ენათა დიალექტებშია, ადილეურ დიალექტებში არ უნდა გვექონდეს, რაც იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ადილეური დიალექტების კ კ რიგის ხშულები პალატალიზებული სახითაა წარმოდგენილი. ეს ეხება განსაკუთრებით არალაბიალიზებულ სახეობას.

მაშასადამე, ყ აბრუპტივი ადიღურ დიალექტებში იძლევა მხოლოდ ერთ რეფლექსს — ე-ს.

2. ფშვინვიერი ფარინგალური კ ადიღურ ენებში შემონახული აქვს ყაბარდოულ ენას როგორც არალაბიალიზებული, ისე ლაბიალიზებული სახისა; მაგალითები: კა- 'სამარე', ბა- 'ფარდული', კა- 'ლორი' და სხვა.

ქვემოადიღურში კ ბგერას შენაცვლებია იმავე რიგის ხშული მ, რომელსაც გაცილებით ნაკლები ფშვინვიერობა ახასიათებს (უკანასკნელი ბგერის შესახებ ქვემოთ). რომ ქვემოადიღურის დიალექტებსაც გააჩნდა ფარინგალური ფშვინვიერი კ, მტკიცდება შაფსულური დიალექტით. უკანასკნელში ყაბარდოული კ-ს შესატყვისია თვეისებური სპირანტი ხ; მაგალითად, ყაბარ. კა-: შაფს. ხა- 'სამარე', ყაბარ. კა-: შაფს. ხა- 'ფარე', ყაბარ. კა-: შაფს. ხა- 'ლორი', ყაბარ. კა-: შაფს. ხა- 'მსხალი' და სხვა. შაფსულურში მომხდარა კ ხშულის სპირანტიზაცია.

ყაბარდოულის ლექსიკაში მეტად განსაზღვრულია კ ფშვინვიერი ფარინგალური ხშულის ხმარება, აიხსნება ეს იმით, რომ ამ ენაშიც არის ტენდენცია კ ბგერის დაკარგვისა; მაგალითისათვის: ყაბარდოული მაყა 'ხმა' სიტყვის წინა სახეობა, ქვემოადიღური ენის შაფსულური დიალექტის მასალის მიხედვით, უნდა ყოფილიყო მაკა (შაფსულურში ამ ფუძის კ-ს შესატყვისად გვაქვს სპირანტი ხ). მართლაც, ბასლენურ დიალექტში მოხუცების მეტყველებაში შემონახულია მაყა სახეობის პარალელურად მაკა სახეობაც.

ადიღურის მოძმე ენებიდან კ დაუკარგავს გადმოღმა აფხაზურს, გადღმა დიალექტებს კი შემოუნახავთ, თუმცა ზოგიერთ ოქმაში ამ ბგერას უკვე დაუწყია გადაგვარება.

3. მეღერი ფარინგალური ხშული მ ადიღურ ენებს უნდა დაჰკარგოდეთ შორეულ წარსულში. მასაც, როგორც ქართველურ ენებში, უნდა შენაცვლებოდა მეღერი სპირანტი ღ ან ეგების იმავე რიგის პრერუპტივი (მ). შესაძლებელია მ-ს რეფლექსი ყოფილიყო ფარინგალური ხშული სპირანტი ზ, რომელიც ადიღურ ენებს არც ასე დიდხანს დაჰკარგვიათ საკუთარ ლექსიკურ მასალაში და რომელიც დღემდე შემონახული არაბული ენიდან შეთვისებულ სიტყვებში¹.

გ ხშულს ვერ ჩავთვლით ფარინგალური მ-ს რეფლექსად ისევე, როგორც კ და ქ არ ჩავთვალეთ ფარინგალური ყ და კ ბგერების რეფლექსებად იმის გამო, რომ ამ რიგის ხშულები (გ ქ კ) ადიღურ დიალექტებში პალატალიზებული ჩანან. შესაძლებელი კი არის ამ დიალექტებში გ ქ კ ხშულები ისეთივე უკანაენისმიერნი ყოფილიყვნენ, როგორიც გვაქვს ქართველურ ენებში; ასეთ შემთხვევაში კი საგარაუდებელია ყ კ მ ხშულებს შენაცვლებოდა კ ქ მ ხშულები.

4. ფარინგალურ ხშულთა რიგიდან პრერუპტივი ტიბი უნდა გვეკონდეს შემონახული ქვემოადიღურის დიალექტებში და ისიც შეიძლება რამდენადმე სახეცვლილი. ასეთი ბგერა ამ დიალექტებში ხშირადაა გამო-

¹ ზენი ნაშრომში: მეღერი ფარინგალური სპირანტი მ ადიღურ ენებში: ენიშვის მოაზრება.

ყენებული; მაგ.: **მწ**- წინდებული „მო“-ს ფუნქციით (**მაკი** „მოდი“), **მაჲ** „მა“, **მაჲ** „ლორი“ და სხვა. რამდენადაც ფარინგალური რიგის ხშულებიდან ეს ბგერა ერთადერთია ამ ენაში შემონახული, ამდენად მისი ტიპურობის ზუსტად განსაზღვრა ძნელი ხდება. საერთოდ რომელიმე ბგერის ტიპურობის დადგენა შესაძლებელია არა იზოლირებულ მდგომარეობაში, არამედ იმავე რიგის სხვა ბგერებთან მიმართებაში. სხვა კავკასიური ენების ფარინგალურ ხშულებთან (**ჟ-სა** და **ჟ-სთან**) ქვემოადილეური ფარინგალური **მ-ს** შედარება მიგვაჩვენებს ამ უკანასკნელს მართლაც პრერუპტივ სახეობად.

აბრუპტივ **ჟ-სა** და ფშვინვიერ **ჟ-საგან** ქვემოადილეური **მ** არსებითად განსხვავდება. ქართველური ენების (მით უფრო ყაბარდოულის) **ჟ-საგან** ის განსხვავდება საგრძნობლად ნაკლები ფშვინვიერობით, ხოლო **ჟ-საგან** განირჩევა იმით, რომ მას ყელხშულობა არ ახასიათებს. მისი შედარება მჟღერ ფარინგალურ ხშულთან ვერ ხერხდება, რადგანაც ეს უკანასკნელი სხვა კავკასიურ ენებშიც არ არის შემონახული. მაინც შეიძლება ითქვას, რომ ამ ბგერას (**მ-ს**) მჟღერ სახეობასთან შეტი აქვს საერთო, ვიდრე დანარჩენ **ჟ-სა** და **ჟ-** ხშულებს. გვაქვს ფაქტები ამ ბგერის მჟღერებით შენაცვლებისა ქართველურ ენებში; მაგ., სვან. ჟარგ „აზნაური“, შეთვისებული ადილეურიდან, უდრის ქვემოად. ჟარგ „აზნაური“; ქართ. წაღა || წულა ნასესხები უნდა იყოს ადილეური ენებიდან: ქვემოად. ცაჲჲ „წაღა“.

ქვემოადილეურის ამ პრერუპტივის ყაბარდოულში მოეპოვება ორი შესატყვისი: ფშვინვიერი **ჟ** და აბრუპტივი **ჟ**. ზემოთ ითქვა, რომ ყაბარდოულს ფშვინვიერი **ჟ-ს** ქვემოადილეურის პრერუპტივთან შესატყვისობა გამოწვეულია მით, რომ უკანასკნელში (ქვემოადილეურში) ფშვინვიერი **ჟ** გადასულა პრერუპტივში.

სულ სხვაა ქვემოადილეურის პრერუპტივთან ყაბარდოულის **ჟ** აბრუპტივის შესატყვისობა, ამ შემთხვევაში ყაბარდოულში უნდა გვქონდეს მეორეული მოვლენა. საერთო ადილეური პრერუპტივი **მ** აქ გამკვეთრებულა, მიუღია **ჟ** აბრუპტივის სახე, ოღონდ ყაბარდოული თანამედროვე **ჟ** რამდენადმე განსხვავდება ძირითადი კავკასიური **ჟ-საგან**: მას შესაჩნევად ნაკლები „ხრინწიანობა“ ახასიათებს.

ყაბარდოულის თანამედროვე **ჟ-ს** მეორეულობა მტკიცდება შემდეგით: პირველადი აბრუპტივი **ჟ** ყაბარდოულსაც ისე უნდა ჰქონოდა, როგორც ქვემოადილეურს. ეს ბგერა, როგორც ზემოთ ითქვა, უნდა გადასულიყო **ჟ-ში**, ასე რომ, ორი აბრუპტივი ერთი და იმავე რიგისა ერთსა და იმავე დროს ენას, ცხადია, არ შეიძლებოდა ჰქონოდა. ყაბარდოულის თანამედროვე **ჟ**, ქვემოადილეური **მ-ს** შესატყვისი, პირველადი რომ ყოფილიყო, უმჟველად ისიც უნდა გადასულიყო **ჟ-ში**, როცა ამის ტენდენცია გაუჩნდათ ადილეურ ენებს.

საყურადღებოა, რომ ამჟამად ყაბარდოულის ეს მეორეული **ჟ-ც** ზოგ დიალექტში გადასვლას იწყებს **ჟ-ში**; მაგალითისთვის: უარყოფითობის სუფიქსი

¹ ს. ჯანაშია, სვანურ-ადილეური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები: ენმკის მოამბე, XII, გვ. 272.

-ყვმ მოზღოკურ დიალექტში ისმის როგორც -ყვმ: სუთ'ხა-ყვმ ← სუთ'ხა-ყვმ 'არ ვწერ'. ყაბარდოულს სხვა კილოკაეებისთვისაც არ უნდა იყოს ეს მოვლენა უცხო¹.

ჩანს, ფარინგალურ ხშულთა რიგიდან ყაბარდოულს შემოუნახავს ფშვინ-ვიერი სახეობა, ხოლო ქვემოადიღურს—ძირითადად პრერუპტივი.

ანგარიშგასაწევია ადიღური ფარინგალური პრერუპტივის რეფლექსები ქართველურ ენებში, როცა ეს ბგერა ამა თუ იმ სიტყვასთან ერთად გადმოსული ჩანს ამ უკანასკნელში.

ს. ჯანაშიას გამოკვლევათა შედეგად უდავო ფაქტად შეიძლება იქნეს მიჩნეული, რომ ქართველურ ენებში დიდი რაოდენობითაა დარჩენილი ადიღური ენებიდან შეთვისებული როგორც ლექსიკური, ისე მორფოლოგიური მონაცემები².

ამავე ავტორის მიერ აღნუსხულია დასავლეთ საქართველოს მთელი რიგი გეოგრაფიული სახელები და აგრეთვე ადამიანის გვარები და სახელები ადიღური წარმოშობისა³.

ავტორს ადიღურ, კერძოდ, ყაბარდოულ წარმოშობისად აქვს მიჩნეული ვურიაში გავრცელებული გვარები: ინგორო-ყვა, რო-ყვა, ათლა-ყვა, დელე-ყვა, ქანუ-ყვა-ძე, აგრეთვე XVII საუკუნის ხელნაწერის არშიაზე მოთავსებული გვარი ბოზო-ყვა-ფხე, საისარ-ყვა (?), მოხსენიებული XVI საუკუნის სიგელში, აგრეთვე სახელი ჯა-ყვა || ჯა-ქვა.

-ყვა-ზე დაბოლოებული საკუთარი სახელები განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება სამეგრელოსა და სვანეთში: ბათა-ყვა, ზი-ყვა, გე-ყვა, ჩე-რე-ყვა, თემ-ყვა, სესკრ-ყვა, ჯა-ყვა, შერე-ყვა და სხვა. ზოგი მათგანი შედარებით ახალი შეთვისებული ჩანს, მაგალითად, თემ-ყვა—თურქული წარმოშობის სახელიდან უნდა მომდინარეობდეს: თემკრ (თემკრ-ყვა); მაგრამ სხვა მრავალი უძველესი პერიოდის შენაძენი უნდა იყოს.

შემომოყვანილი გვარებისა და სახელების ადიღურ წარმოშობილობას ს. ჯანაშია სრულიად სამართლიანად ასკენიდა -ყვა დაბოლოების საფუძველზე. ადიღურად -ყვა აღნიშნავს შვილს, ძეს. ამ ელემენტის შემცველი გვარები ჩვეულებრივია ადიღელებში, მაგრამ -ყვა ელემენტი ჩვენთვის საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც ძირისეული თანხმოვანი ფარინგალური ხშულების რიგისაა: ქვემოადიღურში პრერუპტივია, ხოლო ყაბარდოულში გააბრუპტივებული.

-ყვა-ზე დაბოლოებული ქართული გვარებისა და სახელების ერთი ნაწილი იმ პერიოდის შეთვისებული ჩანს ადიღური ენებიდან, როცა ქართველ და ჩერქეზ ტომებს შორის მჭიდრო კონტაქტი უნდა ყოფილიყო. ამას ამტკიცებს

¹ Г. Турчанинов, М. Чагов, Грамматика кабардинского языка, გვ. 36.

² ს. ჯანაშია, სვანურ-ადიღური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები: ენიკის მოამბე, XII.

³ ა) ჩერქეზული (ადიღური) ელემენტი საქართველოს ტოპონიმიაში: საქართველოს ფილიალის მოამბე, ტ. I, № 8; ბ) გვანამ ინგაროყვას გენეალოგიისათვის: ლიტერატურული მემკვიდრეობა, 1935.

ის გარემოება, რომ ზოგი ამ სახელთაგანი ქართველური ენების ფუძის მქონეა; მაგალითად, გურული გვარი **ჰანუ-ყვა-ძე**, როგორც ეს ს. ჯანაშიას აქვს აღნიშნული, უნდა იყოს **ჰანი-შვილი**¹.

ასევე, ცფიქრობთ, **ჯა-ყვა** არის გურიაში შემონახული ზანური აგებულების გვარის — **ჯა-ში-ს** ჩერქეზული პარალელი. ასეთი ქართულ-ჩერქეზული პარალელური გვარების არსებობა წარმოუდგენელია ორენოვანობის გარეშე.

ადილეური წარმოშობის სახელები იმ დროს უნდა იყოს შეთვისებული ქართველურ ენებში, როცა ფარინგალურ ხშულთა რიგის ბგერები შემონახული ჰქონდათ ადილეურ დიალექტებს და პრერუპტივი სახეობა **ჩვა** სიტყვაში პირვანდელი სახით იყო წარმოდგენილი. სავარაუდებელია, რომ ქართველურ ენებშიც იმ ხანებში ცოცხალი იყო ასეთი ბგერა. ეგების ამით აიხსნება, — **ყვა** სუფიქსით დაბოლოებული გვარები რომ იძლევა შემდეგს სახეობებს: — **ყვა**, — **ღვა**, — **ხვა**, — **კვა**, — **გვა**, — **ქვა-ს**, ე. ი. ადილეური ფარინგალური პრერუპტივი იძლევა ყველა იმ რეფლექსს ქართველურ ენებში, რასაც თვით ქართველური ენების მკვიდრი ფარინგალური პრერუპტივი.

სხვა ადგილას ჩვენ საგანგებოდ დავუბრუნდებით დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული გვარების აგებულებას, აქ კი მხოლოდ გაკვრით შევხებით.

— ღვა სუფიქსიანები:

ა) ბაძა-ლუა

ეს გვარი ადილეური წარმოშობისა უნდა იყოს. **ბაძა** ადილეურად არის „ბუზი“, — **ლუა**, ადილ. **ჩუა** „შვილი“; ამდენად **ბაძა-ლუა** იქნება „ბუზიშვილი“. ადილ. **ჩ** მეგრულში გადასულა მჟღერ სახეობად.

ბ) ტაბა-ლუა ← ტაბა + ლუა — *ტაბა-ჩუა.

გ) **წირ-ღვა-ვა** გვარის თანამედროვე მეგრული ვარიანტი **წირ-ღვა** უნდა შეიცავდეს იმავე — **ღვა** (← **ჩუა**) სუფიქს-სახელს.

დ) **ფა-ღვა** (← **ფა-ღვა-ვა**) გვარშიც ეგვემ — **ღუა** (← **ჩუა**) ჩერქეზული ელემენტი უნდა გვქონდეს. ყაზარდოელებში არის მამაკაცის სახელი **ფაყ** (← **ფაჩ**).

— ხუა სუფიქსიანები:

ა) ბოხუა უნდა იშლებოდეს: ბო + ხუა.

ბ) **ლაბა-ხუა** უნდა იყოს შედგენილი: **ლაბა + ხუა** (შეად. გვარი **ლა-ბაძე** ← **ლაბას + ძე**).

გ) **ჩუხუა** გვარის ვარიანტები უნდა იყოს **ჩა-ხა-ვა** (***ჩა-ხუა-ვა** — **ვა** სუფიქსდართულად), **ჩა-ხვა-შვილი** და **სხვა**.

დ) **რუხა-ძე** ← **რუხუა-ძე**² უნდა გამოიყოფდეს — **ხუა** (← **ჩუა**) სუფიქსს (შდრ. **რო-ყვა** ← **რო-ჩუა**).

— კვა სუფიქსიანები:

ა) **თალა-კვა-ძე** უნდა იყოს **ათლა-ყვა-ს** ვარიანტი (**-ყვა** ← **-ყვა**).

¹ ეგნატე ინგოროყვას გენეალოგიისათვის; ლიტ. მემკვიდრეობა, გვ. 67.

² აფხაზეთის საგათალიკოსო დავთარი, ს. კაკაბაძის გამოცემა, გვ. 16.

ბ) ვე-კუა (შესაძლებელია კავშირი ჰქონდეს თანამედროვე ადიღ. გვარ-
თან ვაა-მუა),

გ) რე-კვა-ვა იმავე რო-ყვა-ს სახეობა ჩანს (-კვა ← -ყვა).

-გვა სუფიქსიანები:

ა) ძი-გუა, ძი-გვა-შვილი

ბ) ლო-გუა

გ) სი-გუა

დ) გა-გუა და სხვა.

-ქვა სუფიქსიანები:

ა) ბოლ-ქვა-ძე

ბ) სალუ-ქვა-ძე.

ამ გვარებში ქვა ელემენტი გამოყოფილი აქვს ს. ჯანაშიას და მიჩ-
ნეული უბიხურ წარმოშობისად.

გ) სხვადასხვა სუფიქს-სახელებით ერთი და იმავე ფუძისაგან (ჩი-ქვა)
უნდა იყოს მიღებული შემდეგი გვარები: ჩი-ქვა-ნ-ი (← *ჩი-ქვა-ან-ი),
ჩი-ქვა-ნა-ია, ჩ-ქვა-ნა-ვა, ჩი-ქა-ვა (← *ჩი-ქვა-ვა) და სხვა.